

भारतीय संगीतातील गुरुशिष्य परंपरा व महाविद्यालयीन संगीत शिक्षण आशीष रानडे

सारांश :- ललीत कलेमध्ये येणारी संगीत कला ही सर्वश्रेष्ठ आणि सर्वोपरी मानली गेली आहे. भारतीय संगीत कलेला अतिशय गौरवशाली परंपरा लाभली आहे. संगीत कलेमध्ये क्रियापक्ष व शास्त्र पक्ष हे दोन महत्वाचे घटक आहेत. संगीत कलेमध्ये गायन, वादन, नर्तन या तीन शाखांचा समावेश होतो. संगीत कलेच्या प्रस्तुतीकरणाबरोबरच संगीत कलेच्या अध्ययन-अध्यापनाकडेही आपल्या पूर्वजांनी विशेष लक्ष दिलेले आहे. त्यामुळेच आजही आपली गौरवशाली संगीत परंपरा कायम टिकून आहे. वैदिक काळापासून मध्ययुगापर्यंत ही कला केवळ गुरु-शिष्य परंपरेतून दिली जात होती, शिष्य गुरुगृही राहून गुरुंची सेवा करून, गुरुचे हृदय प्रसन्न करून घेऊन अतिशय विनम्रतेने संगीत शिक्षा प्राप्त करी. गुरुही शिष्यांवर अगदी पुत्रवत प्रेम करत व आपल्याजवळील विद्या अतिशय उदार अंतःकरणाने आपल्या शिष्याला समर्पित करित. त्यामुळे भारतीय अभिजात संगीताला एक गौरवशाली समृद्ध परंपरा प्राप्त झाली. परंतु मध्यकाळात संगीत शिक्षा क्षेत्राने एक नवीन वळण घेतले. महान कलाकारांना राजाश्रय प्राप्त झाला आणि आपल्या पश्चात् आपल्या पुत्रांना किंवा केवळ शिष्यांनाच राजाश्रय प्राप्त व्हावा या दुर्भविनेतून संगीत-शिक्षेचं क्षेत्र संकुचित बनत गेलं. एखाद्या सामान्य संगीत जिज्ञासूकरिता संगीताची उच्च शिक्षा प्राप्त करणं असंभव होऊन गेलं. ज्यामुळे संगीत कला अर्धविकसित रूपात निकृष्ट श्रेणीच्या अशिक्षित व व्यसनी लोकांमध्येच पोहोचले यावेळी संगीताच्या क्रियापक्षा कडे तर या लोकांनी लक्ष दिलं पण शास्त्र -पक्षाची मात्र मोठ्या प्रमाणावर उपेक्षा झाली. संगीताची ही दुर्दशा पाहून पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर व पं. विष्णू नारायण भातखंडे या संगीत सूर्यांनी संगीताच्या प्रचार-प्रसाराकरिता संगीत विद्यालयाची स्थापना केली. या अशा प्रकारे भारतीय संगीत शिक्षणातील वाटचाल गुरुशिष्य परंपरेकडून महाविद्यालयीन संगीत शिक्षणाकडे होऊ लागली. या दोन्ही पद्धतीच्या गुण -दोषावर या लेखामध्ये संक्षिप्त प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न लेखकाकडून करण्यात येईल.

प्रस्तावना : गुरुपूजन, गुरु शिष्य आणि गुरु शिष्य परंपरा हे भारतीय कलांचे वैशिष्ट्य आहे. भारतीय कला जगभर प्रसिद्ध आणि प्रचलित होण्याचं खरं कारण शोधायचं झालं तर गुरु -शिष्य परंपरा असंच म्हणता येईल. द्रोणाचार्य -अर्जून या उदाहरणापासून ते सवाई-गंधर्व-पंडित भीमसेन जोशी किंवा अगदीच आताचे गायक म्हणायचे झाले तर पं. भीमसेन जोशी- आनंद भाटे अशी असंख्य प्रमाणे भारतीय संगीत शिक्षणातील गुरुशिष्य परंपरेची देता येतील. कुठलीही भारतीय कला व त्या कलेला जोडून येणारं प्रसिद्ध झालेलं नाव हे फक्त आणि फक्त या गुरु-शिष्य परंपरेमुळेच आणि गुरुंनी आपल्या शिष्यासाठी घेतलेल्या अथक मेहनतीमुळेच व शिष्यांनीही गुरुवर पूर्ण श्रद्धा ठेवून स्वतः केलेल्या मेहनतीमुळेच आपल्या ओठांवर आजही कायम आहे व राहिल.

वैदिक कलामध्ये संगीताचे कार्य विशेषतः धार्मिक समारंभ व जनांचे रंजन करणे असेच होते. या काळात संगीताचे शिक्षण ऋषी-मुनी आपल्या शिष्यांना आपल्या आश्रमातच विविध जीवन विषयक कलांच्या शिक्षणासोबतच देत. यावेळी संगीत शिक्षणाला व्यावसायिक पैलू नव्हता. मध्यकाळात संगीताची घराणे पद्धती रुढ झाली. यावेळी संगीत कला ही, गुरु गृही राहून आत्मसात करण्याची परंपरा निर्माण झाली. गुरु-शिष्य परंपरे ने संगीत कलेला अतिशय समृद्ध केले. श्रेष्ठ दर्जाचे संगीतकार या घराणे पद्धतीने निर्माण केलेत. घराणेदार संगीत शिक्षण पद्धतीमध्ये शिष्य गुरुगृही राहूनच संगीत विद्या शिकत. त्यामुळे गुरुची खरीखुरी प्रतिमा शिष्यांमध्ये उतरत असे. गुरुच्या सान्निध्यात २४ तास राहल्यामुळे शिष्याला गुरुच्या विद्येचे सर्व बारकावे अनुभवात येई व आत्मसात करता येई. गुरुगृही राहून शिकणे ही खरेतर कुठल्याही शिष्याकरिता भाग्याचीच गोष्ट म्हणावी लागेल. कारण गाण/बजावणं ही कला गुरुमुखातूनच शिकण्याची आहे. कारण गाणं हे फक्त शिकून नाही तर गुरुच्या सहवासातून अधिक येत असतं. भारतीय संगीतातील गुरुशिष्य परंपराव महाविद्यालयीन संगीत शिक्षण माणसाचा स्वभाव, चालरीत त्या माणसात असलेल्या कलेत प्रतिबिंबित होत असते. गुरु मुखातून येणारं गाणं हे जसंच्या तसं शिकायचं झाल्यास गुरुंचा अखंड सहवासच ते मिळवून देऊ शकतो. गुरुंच्या मुखातून येणार गाणं हे गुरुच्या स्वभावाचं प्रतिबिंब असतं. त्या गुरुने केलेली खडतर मेहनत, सांभाळलेली परंपरा व स्वतःचे विचार हे, सगळं माणसाचा स्वभाव, चालरीत त्या माणसात असलेल्या कलेत प्रतिबिंबित होत असते. गुरु मुखातून येणारं गाणं हे जसंच्या तसं शिकायचं झाल्यास गुरुंचा अखंड सहवासच ते मिळवून देऊ शकतो. गुरुंच्या मुखातून येणार गाणं हे गुरुच्या स्वभावाचं प्रतिबिंब असतं. त्या गुरुने केलेली खडतर मेहनत, सांभाळलेली परंपरा व स्वतःचे विचार हे, सगळं त्या गाण्यात प्रतिबिंबित होत असतं, साहाजिकच हे सगळं मिळवायचं असेल तर गुरुचे आचार-विचार, त्यांनी घेतलेले निर्णय सांभाळलेली परंपरा, समाजात प्रत्येकाला दिलेली वागणूक हे सगळं शिकणं क्रमप्राप्त आहे.

तर आणि तरच गुरुचा शिष्य (**Disciple**) म्हणवता येईल आणि त्यामुळे शिष्याच्या कलेला एक विशिष्ट आकृतिबंध तयार होईल आणि त्या कलेचा दर्जा उंचव राहिल आणि हे सर्व त्या शिष्यांनी गुरुगृही राहून आत्मसात केलं. त्याचे नाव आणि कला अमर झाली. गुरुगृही शिक्षण घेतांना शिष्यांची कला तर समृद्ध झालीच परंतु संगीत कलेचा सुद्धा खूप विकास झाला. गुरुगृही घराणेदार पद्धतीमध्ये गुरुंना राजाश्रय प्राप्त असल्यामुळे व जीवन जगण्याच्या सुविधा उपलब्ध असल्यामुळे गुरुंना केवळ आपली कला समृद्ध करणे व शिष्यांना तयार करणे एवढेच कार्य असल्यामुळे त्यांना आपल्या कलेचा विकास करण्याकरिता भरपूर वेळ मिळाला. त्यातून धृपद-गायकी, ख्याल-गायकी यांसारख्या समृद्ध गायकी विकसित झाल्या. अनेक नववनीन राग रचना मध्ययुगात या संगीत मार्तंडांकडून बनवल्या गेल्या. परंतु घराणे पद्धतीने जसा उच्च संगीत साधक निर्माण केला त्याचप्रमाणे त्याचे काही दुष्परिणामही संगीत क्षेत्रावर पडले. जसे १) कलेपेक्षा प्रसिद्धी, पैसा या गोष्टींकडे लक्ष दिल्यामुळे कलेचा गौरव कमी होऊ लागला. २) केवळ आपले घराणे श्रेष्ठ, आपली परंपरा मोठी यातून संकुचित दृष्टीकोन विकसित होऊन कलाक्षेत्र मर्यादित झाले. ३) केवळ आपल्या पुत्रांना व नातेवाईकांनाच शिक्षा देण्याच्या वृत्तीमुळे सामान्य विद्यार्थी

कलेपासून वंचित राहला.४) गुरुच्या लहरी व व्यसनी स्वभावामुळे वर्षानुवर्षे सेवा करूनही अनेक शिष्य विद्येपासून वंचित राहिले. ५) कलेपेक्षा गुरु मोठा या वृत्तीमुळे कला क्षेत्राचे नुकसान होऊन अवडंबर माजले.६) कलेच्या केवळ क्रियापक्षावर लक्ष केंद्रित होऊन शास्त्र पक्ष उपेक्षित राहले.७) आपल्या घराण्याशिवाय शिष्याने दुसऱ्याचे गाणे एकूही नये या वृत्तीमुळे शिष्यांचा दृष्टीकोनही संकुचित बनला. ८) कलाक्षेत्र मर्यादीत राहिले.९) अनेक लोकांना आपला प्रपंच सांभाळून गुरुगृही राहणे शक्य नसल्यामुळे ते या विद्येपासून वंचित राहिले. अशा अनेक कारणामुळे संगीत शिक्षणाच्या नव्या प्रवाहाचा उगम झाला व त्यातून महाविद्यालयीन संगीत शिक्षण पद्धती अस्तित्वात आली. पं. पलुस्कर व पं.भातखंडे यांनी प्रारंभी संगीत विद्यालये स्थापन केलीत. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने ही संगीत प्रचार. प्रसाराकडे लक्ष दिल्यामुळे अनेक संगीत संस्थांची स्थापना झाली. महाविद्यालयातून शिक्षण दिल्यागेल्यामुळे संगीत क्षेत्रामध्ये अनेक सुधारणा घडून आल्या जसे ठराविक कालावधी मध्ये शिकविण्याकरिता निश्चित अभ्यासक्रमाची रचना करण्यात आली. अध्यापनाच्या नवनवीन पद्धती विकसित करण्यात आल्या अध्यापनाचे वेळापत्रक ठरविण्यात आले. त्यामुळे सामान्य नागरिक सुद्धा आपल्या धकाधकीच्या जीवनातून काही वेळ काढून संगीत शिक्षण प्राप्त करणाऱ्यांना अभ्यासक्रम पूर्ण केल्याचे प्रमाणपत्र मिळत. असल्यामुळे त्या विद्येकडे एका व्यावसायिक दृष्टिकोणातून पाहिल्या जाऊ लागले. महाविद्यालयीन शिक्षण पद्धतीमध्ये विद्यार्थ्यांच्या सोयीनुसार वेळापत्रक तयार केल्यामुळे पुरुषांबरोबरच महिलाही मोठ्या प्रमाणावर संगीत शिकू लागल्या. तसेच या शैक्षणिक संस्थांमधून गायना बरोबरच नवनवीन वाद्यांचे व नर्तनाचे शिक्षणही मिळू लागल्यामुळे संगीताचा प्रचार व प्रसार फार मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागला. महाविद्यालयीन संगीत शिक्षणामध्ये केवळ संगीताच्या गायन, वादन, नर्तन याच शाखेचा अभ्यास न होता, संगीताचे तत्वज्ञान, इतिहास, मानसशास्त्र, संगीताचा वैद्यक शास्त्र इत्यादी वर होणारा प्रभाव इत्यादी घटकांचाही अभ्यास होऊ लागल्यामुळे संगीत हे बहुमुखी व सर्वव्यापी बनले. महाविद्यालयीन अध्यापनामध्ये विविध आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केल्या गेल्यामुळे विद्यार्थ्यांना एकाच ठिकाणी अनेक घराणी व गायकीचा अभ्यास करणे सोपे झाले. जसे रेडिओ, टेप रेकार्ड, ग्रामोफोन, सी.डी. प्लेअर, टी.व्ही. व संगणक इत्यादी साधनांच्या वापरामुळे विद्यार्थ्यांना अनेक उच्च लोकांच्या कलेची परिचय होण्याचा योग लाभला. परंतु हे सर्व होत असतांना महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या काही मर्यादाही समोर आल्यात. १) महाविद्यालयीन शिक्षण पद्धतीमध्ये हजारो विद्यार्थी शिकत असूनही उच्च दर्जाचे कलाकार निर्माण होण्याचे प्रमाण अतिशय नगण्य आहे. २) या शिक्षण पद्धतीमध्ये केवळ कानसेन निर्माण करण्याचे सामर्थ्य दिसून येत आहे. ३) महाविद्यालयीन शिक्षणामध्ये मर्यादित वेळ व ठरवून दिलेला अभ्यासक्रम यात ताळमेळ बसवितांना शिक्षक-विद्यार्थी यांना वेळ अपुरा पडतो. ४) व्यावसायिक दृष्टीकोन जास्त प्रमाणात जोपासल्या गेल्यामुळे संगीताचा गाभासांगणाऱ्यांची कमतरता दिसून येते. ५) वेळेच्या मर्यादेमुळे गुरु-शिष्यांमध्ये पुत्रवत संबंध निर्माण होऊ शकत नाही. अशाप्रकारे महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या अनेक मर्यादा असल्यातरी आजच्या या आधुनिक धकाधकीच्या काळात या शिक्षण पद्धतीला पर्याय नाही. गुरुनांही आपल्या प्रपंच उद्योगामुळे शिष्यांना खूप वेळा शिकविणे शक्य नाही. या करिता शिष्यांनीच कठोर मेहनत करून प्राप्त परिस्थितीचा भरपूर उपयोग करून आपली कला समृद्ध करणे गरजेचे आहे

निष्कर्ष :-

- १) गुरु-शिष्य परंपरा ही आपल्या संगीत शिक्षणाची महान धरोवर आहे.
- २) गुरु-शिष्य परंपरा व घराणेदार पद्धतीच्या संगीत शिक्षणानेच आपल्या संगीताची गौरवशाली परंपरा निर्माण झालेली आहे.
- ३) वेदकाळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत संगीत शिक्षणाच्या पद्धतीमध्ये आमूलाग्र परिवर्तन झालेले आहे.
- ४) महाविद्यालयीन संगीत शिक्षण पद्धतीमध्ये अनेक उणिवा असूनही आजच्या काळात या पद्धतीला पर्याय उपलब्ध नाही.
- ५) संगीत साधकाने प्राप्त परिस्थितीचा अतिशय सखोल अभ्यास करून, मेहनत करून आपली कला वाढविणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :-

- १) सौ. स्वाती फडके, 'सांगीतिक क्षमता व संगीत शिक्षण' संगीत कला विहार, अप्रैल-मई २०१० पृष्ठ क्र-११
- २) माधवी नानल, 'संगीत शिक्षक आणि वर्तमान' संगीत कला विहार जुलै २०११ वर्ष ६४ अंक -७ पृष्ठ क्र.-१०
- ३) डॉ.रोजी श्रीवास्तव, 'आजच्या काळातील संगीत शिक्षण, शिक्षक आणि विद्यार्थी' संगीत कला विहार जुलै २०१० वर्ष ६३ अंक -७, पृष्ठ क्र. -२१
- ४) अर्चना वर्मा, 'उपकरणां का योगदान' संगीत कला विहार मार्च २०११ वर्ष ६४ अंक -३, पृष्ठ क्र. ४७
- ५) रितु कौशिक, 'गुरु शिष्य का शाब्दिक अर्थ, प्रणाली तथा गुरु-शिष्य परंपरा का महत्व' संगीत कला विहार, मार्च २०११, वर्ष ६४, अंक -३